

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕРСУБ'ЄКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ПСИХОЛОГІЇ

Папуча Микола Васильович¹, Наконечна Марія Миколаївна²

¹Доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та практичної психології, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5264-3241>
Researcher ID: S-1087-2018

²Кандидат психологічних наук, доцент, докторант, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, доцент, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин (Україна)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-2437-0853>
ResearcherID: R-8145-2018

UDC: 159.9.01

АНОТАЦІЯ

Інтерсуб'єктність – це така взаємодія між людьми, яка стимулює натхнення, ініціативу та активність, сприяє підвищенню рівня суб'єктності учасників.

Існують певні закономірності переходу суб'єктивних відносин у інтерсуб'єктні та певне тимчасове подолання гострої суперечності спільних дій та взаємовідносин. Ця суперечність вирішується в тому, що на основі зміни ставлень виникає спільна діяльність, яка тут же змінює і ставлення.

Взаємодію можна класифікувати як 1) інтероб'єктну (наприклад, взаємодія рабів на плантаціях); 2) інтерсуб'єктивну (без врахування суб'єктної позиції іншого); 3) інтерсуб'єктну (із врахуванням суб'єктної позиції іншого). Основою для такої класифікації є розвиток міжособистісних відносин.

Будь-яке явище, в тому числі інтерсуб'єктна взаємодія, є сенс розглядати з позицій культурно-історичної теорії Л.С. Виготського, але тільки в її завершеному вигляді. Мається на увазі системність цієї теорії, яка була в кінці життя описана Л.С. Виготським та пізніше реалізована О.Р. Лурією, в тому числі і в практиці нейропсихології.

Вища психічна функція є соціальною за своєю природою та походженням, має системний характер та є хроногенною (тобто існує та змінюється в часі).

Онтогенетично та філогенетично вихідна будова вищої психіки як системи, вищої психічної функції як

Address for correspondence, e-mail : editpsychas@gmail.com
Copyright: © Vitaly Klak

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

системного утворення припускає для свого існування обов'язково іншого суб'єкта, причому рівноцінного та особистісно значущого.

Необхідним є зробити загальний огляд філософсько-теоретичних основ дослідження суб'єктності, щоб конкретно-наукове та емпіричне дослідження інтерсуб'єктності спиралося на від-рефлексовану та усвідомлену позицію.

Філософсько-теоретичні пошуки суб'єктності та її основ в західно-європейській традиції мають тривалу історію та в різних системах представлені різними акцентами та підходами. Суб'єктність як іманентно притаманна людині тенденція бути джерелом власної активності розглядалася різними мислителями, і теоретичні пошуки джерел, особливостей та проявів суб'єктності тривають. Особливою формою реалізації суб'єктності є інтерсуб'єктна взаємодія як така, в якій людина бере натхнення для розкриття власного потенціалу. Інтерсуб'єктність як діалог суб'єктностей – це вершина і своєрідний горизонт розвитку антропологічних знань, сфокусованих на можливостях людини у її ставленні до інших та до світу в цілому.

Ключові слова: культурно-історична теорія Л.С. Виготського, інтерсуб'єктна взаємодія, особистість, розвиток, відношення, дія.

Постановка проблеми. Все починається з того, що насправді людина, яка народжується, є інтерсуб'єктною за визначенням. Іншими словами, фраза Бубера про двоїстість свідомості (Бубер, 2012) повинна тлумачитися як абсолютна аксіома. Те, що свідомість людини двоїста – це не абстрактна фраза, а абсолютно конкретна.

Людина зачинається двома людьми, а виношується в тілі одного з них. При цьому ембріон чує спілкування, а також емоційно пов'язаний з батьками.

У О.М. Леонтьєва було висловлювання про те, що дія та ставлення спочатку злиті одна з одним, а потім розділяються (Леонтьєв, 2009). Насправді ось цей парадокс, ця суперечність дії і ставлення відпочатково існує як деяка єдність, яку не можна розірвати ні внутрішньо, ні зовнішньо, і яка гармонійно поєд-

нує дію, цілі та ставлення. Це є момент чистої інтерсуб'єктності, де все є суперечливим, але насправді гармонійним. Л.С. Виготський тут абсолютно правий, коли він говорить про почуття «пра-ми» (Виготський, 1983b). Людина, яка поруч, втілює в собі весь світ культури. Це реальний, абсолютно відчутний для дитини світ, який відчувається через дотик, інтонації, слова, дії etc. Людський світ даний їй на рівні сенсорики та сенсомоторики, і всі її дії насправді є інтерсуб'єктною взаємодією, тому що інших дій дитина просто не може робити. Це не дія, адже навіть коли дитина рухає ручками, то чогось чекає. У цьому проявляється ця гармонійна єдність. А потім починається новий етап, який цілком узгоджується з ідеями Л.С. Виготського: розширюється коло, тобто розширюється світ для дитини з розвитком її органів чуття та мозку. Л.С. Виготський

говорив, що до трирічного віку об'єм мозку подвоюється, а до п'ятирічного потроюється (Выготский, 1983b). Це все дає можливість розширити те, що К. Левін називав психологічним (сенсорним) полем. У цьому полі існує те, що Л.С. Виготський називав ідеальною формою. Це не те, як нібито підготована комірочка, як в сотах, як вважав К.Г. Юнг, описуючи архетипи. Це деяка очікувана ситуація, ймовірна ситуація, але яка задана дитині. Відбувається стрибок: ось я був разом, а потім я один, оскільки я єдиний у своїй біології і психології. Я справді бачу більше світу, і виникають нові потреби.

Раніше вважалося, що, коли дитина сіла вчасно, то вона нормально розвивається. Але сісти – це не головне. Головне, щоб вона поповзла. Коли вона поповзла, починається нова епоха в її розвитку. Вона фізично починає йти від дорослого, з яким знаходиться в інтерсуб'єктних відносинах, інтерсуб'єктній взаємодії. Оскільки з'являються нові потреби, вони примушують її, звісно, безсвідомо, йти, завершувати контакт, реалізовувати ці потреби. Дитина поповзла – отже, вона почала відділятися. Вона стає суб'єктом. До цього дитина не суб'єктивна і не суб'єктна в принципі, хоча теоретично ми можемо сказати, що насправді ось тут все повторюється, тут є виток спіралі розвитку. Поки дитина є такою, вона саме суб'єктна, але не суб'єктивна, як це не дивно. Відпочаткове існування життя дитини є суб'єктивним існуванням, і саме інтерсуб'єкт-

ним, тому що по-іншому вона просто не може існувати. Але ось коли дитина поповзла, коли вона почала бачити світ, коли почала входити в смислові поля, створені мовленням та іншими артефактами, ось тут вона стає суб'єктом, тому що ось тут вона досягає свої потреби.

Фактично виходить, що ми маємо другий етап – етап перетворення суб'єктності в суб'єктивність, і цей етап виявляється необхідним. Цей етап є етапом перетворення істоти людського роду в особистість. Це відбувається орієнтовно до 2-3 років. Ідеальна форма – це не форма ідеалу, це те, що створене в суспільстві, і воно нібито задане для кожної дитини. Кризи у дитинстві, згідно з розумінням Л.С. Виготського, це якраз той момент, коли входить в гостру суперечність інтерсуб'єктності та інтерсуб'єктивності. Тобто дитині треба бути суб'єктом, але вона фізично не може. Але вона вже і не «приростає» до дорослого, тобто вона вже і не інтерсуб'єктна. Тому, коли далі йде розвиток, то саме на цьому етапі закладена ця клітинка, цей виток суперечності, що складає сутність проблеми інтерсуб'єктності.

Як тільки дитина почала діяти за своїми потребами та сама – невміло, погано, невдало, з багатьма спробами, нелогічно, але вона цього хоче сама. Тут виникає суперечність. Ця суперечність, яка була прихована, як зернина, тут розквітає, і виявляється, що можна обирати: чи бути прив'язаною до іншої людини та відчувати себе суб'єктною, але потім це при-

речене об'єктивно на те, що людина просто не відбудеться як особистість чи зруйнується. Або ж треба відмовитися та відчуті певну деформацію, певні неприємні відчуття від того, що ти йдеш і не можеш, наприклад, розраховувати на допомогу, і пройти цей шлях. І в цей час, починаючи з цього часу, ця суперечність залишається на все життя. Тобто кожною своєю дією, кожним своїм актом, кожним своїм відрізком життя людина показує, що вона знаходиться стані суперечності між ставленнями та спільними діями, тому що вони практично ніколи не співпадають, як і не співпадають спільні дії з індивідуальними діями. Ця суперечність не може бути вирішена, тому що це антиномія, яка є рушійною силою всього нашого життя. Суб'єктивно це переживається на рівні життя так – то тобі хочеться з кимось поруч побути і на когось спертися, а потім раптом виникає відчуття, що треба щось робити самостійно. Суб'єктивно це переживається таким чином: можна бути разом, нічого не робити, і якийсь час це приносить відчуття комфорту, а потім цей час проходить, і треба або починати щось робити разом, або розходитися по одному. Тобто все життя зіткане з цієї суперечності, так проходить все життя людини.

Інтерсуб'єктивність є у всіх, і її немає у всіх. Проведені нами експерименти (Наконечна, Папуча, 2019) показують, що є певні закономірності переходу суб'єктивних відносин у інтерсуб'єктивні та певне тимчасове

подолання гострої суперечності спільних дій та взаємовідносин. Ця суперечність вирішується в тому, що на основі зміни ставлень виникає спільна діяльність, яка тут же змінює і ставлення.

Відома задача М. Вертгеймера про те, як хлопчики грали в бадмінтон (Вертгеймер, 1987). Один з хлопців постійно вигравав, тому інший у розпачі відкинув ракетку. Потім хлопці поговорили, старший хлопець зрозумів позицію молодшого, якому не подобалося бути слабшим у грі. Пізніше хлопці продовжили гру, але змінився її характер. Тепер замість того, щоб виграти і перемагати, хлопці намагалися протримати якомога довше в повітрі воланчик. Іншими словами, хлопці змінили відносини, і М. Вертгеймер показує, як. Потім виникла спільна дія, і в цій спільній дії вони підкріпили свої відносини. Ось цей акт, поки вони грають ось таким чином, це є акт інтерсуб'єктивних взаємодій. Психологія цього явища йде від постановки мети, яка повинна бути розподіленою, до зміни відносин.

Інтерсуб'єктивне виникає там і тоді, коли немає цієї важливої ланки – «Я хочу, щоб в нашій взаємодії інший теж був суб'єктом».

Переживання – це одиниця розвитку особистості в актуалгенезі, а сполучальність дії та відношення (ставлення) – в онтогенезі.

Л. С. Виготський писав: «Класифікація лише тоді може бути науково підставною та плідною, коли вона заснована на сутнісній

ознаці явищ, які розділяються на певні класи, тобто коли вона заздалегідь передбачає знання сутності явищ» (Выготский, 1983с, с. 154). Взаємодію можна класифікувати як 1) інтегров'якту (наприклад, взаємодія рабів на плантаціях); 2) інтерсуб'яктивну (без врахування суб'яктною позиції іншого); 3) інтерсуб'якту (із врахуванням суб'яктною позиції іншого). Основою для такою класифікації є розвиток міжособистісних відносин.

В будь-якій інтерсуб'яктивній взаємодії, якщо міркувати в рамках методології Л. С. Виготського, важливими є такі моменти, як майбутнє, життєвий план та перешкоди.

Коли Л. С. Виготський пише про жест (Выготский, 1983b), то це є взаємодія, яка породжує особистісне ставлення. Така взаємодія є клітинкою міжособистісного ставлення (відношення). Ці відносини є особистісними, коли ми враховуємо іншу людину. Метод дослідження міжособистісних відносин і є генетичним методом, оскільки ми досліджуємо, як вони будуються.

Будь-яке явище, в тому числі інтерсуб'яктивна взаємодія, є сенс розглядати з позицій культурно-історичної теорії Л.С. Виготського, але тільки в її завершеному вигляді. Мається на увазі системність цієї теорії, яка була в кінці життя описана Л.С. Виготським та пізніше реалізована О.Р. Лурією, в тому числі і в практиці нейропсихології. В основі цих уявлень лежить ідея про системну природу вищих психічних функцій. Всі ці теоретичні уявлення

ґрунтуються на величезній кількості емпіричного матеріалу, в тому числі і патологічного.

Вища психічна функція є соціальною за своєю природою та походженням, має системний характер та є хроногенною (тобто існує та змінюється в часі). Говорячи про соціальну природу вищою психічною функції, ми маємо на увазі деяке привласнення. Насправді людина, яка існує в суспільстві, не присвоює, а освоює, реалізуючи свої сенси, свої задачі через знак. Знак не привласнюється, він нібито розщепляється особистістю, витягається його зміст і потім переводиться в своє, і таким чином виникає те, що ми називаємо вищою психічною функцією.

Л. С. Виготський теоретично, а О. Р. Лурія експериментально показали, що та єдність афекту, інтелекту та дії, над якою працював Л. С. Виготський, у дитини є відпочатково, на самому початку, але воно є суцільним не в логічних зв'язках культури, а, скоріш за все, організму. Потім ця єдність розривається штучно, коли привласнюється досвід, тобто освоюється через знак. І потім все це може з'єднатися у вищій психічній функції, коли вона визріє. Людина приречена на інтерсуб'яктивне існування за визначенням та відпочатково. Вона проходить цей досвід і у внутрішньому розвитку, і одразу після народження. Але як тільки поряд опиняються люди, то з'являється знак у вигляді слова або в іншому вигляді (а знак – це те, що несе в собі деякий невидимий зміст, і цей невидимий зміст є тим,

що ми називаємо людською психікою).

Друга теза – про системність вищої психічної функції – в психології майже не розглядається. Будь-яка вища психічна функція (наприклад, логічна пам'ять, або довільна увага, або вольова дія) містить в собі всю психіку. Будь-який акт, навіть простий руховий, і це добре показано у О. Р. Лурії та його співробітників, тягне на себе всю психіку, причому це не просто сукупність, це саме система. Наприклад, коли ми виходимо на рівень спілкування з людиною і слухаємо її мовлення, ми повинні зрозуміти, що висловлювання психологічно зовсім не є реченням, як в філології. Коли я висловлююся, а висловлюватися я можу навіть жестом у дитинстві, я там присутній повністю. Там є не тільки значення, яке змінюється, як довів Л.С. Виготський та показав експериментально О.Р. Лурія. Там вже є сенс, причому сенс є первинним. Сенс може бути неясним навіть для людини, яка висловлюється, але коли людина говорить, сенс того, що вона хоче сказати, для неї стає зрозумілим уже. Але для того, щоб співбесідник зрозумів людину, треба зіштовхнути цей сенс з системою знаків, які мають загальноживане спільне значення (наприклад, як будь-яке слово щось означає). Щоб донести сенс, людина повинна пройти через систему значень взагалі, своїх значень та значень співбесідника. Це виявляється можливим тому, що будь-яка функція має системну будову. Вона фактично включає в себе всі складові, які є в психіці в

цілому, причому ці складові з'єднані в цій функції в певній послідовності та можуть змінюватися. Система є рухливою та охоплює як по горизонталі, так і по вертикалі всю психіку людини (по горизонталі захоплюючи емоції, почуття, мотиви, всю пізнавальну сферу). У експериментах О. Р. Лурії показано, що навіть простий акт написання дитиною слова задіює всю вищу психологічну систему за горизонталлю.

Коли ми говоримо про інтерсуб'єктний контакт, ми маємо на увазі, що зустрічаються дві людини, у яких влаштування психіки однакове, але зміст її може бути різним. На рівні висловлювання ми ніколи не зрозуміємо один одного до кінця, тому що ми вживаємо значення знаку, а сенс все одно залишається моїм та твоїм. Сенс може змінитися, але все одно залишиться моїм або твоїм.

Онтогенетично та філогенетично вихідна будова вищої психіки як системи, вищої психічної функції як системного утворення припускає для свого існування обов'язково іншого суб'єкта, причому рівноцінного та особистісно значущого. По вертикалі у цій системі є зв'язок з нижчою психікою, тобто зв'язок з тими функціями, які існують у будь-якої живої істоти (розвиненими в різному вигляді), і у людини це завжди залишається. В дослідженнях і Л. С. Виготського, і О. Р. Лурії показано, як відбувається ця взаємодія. Там дуже складна взаємодія між нижчим та вищим в залежності від віку.

Виникає питання: якщо я хочу передати сенс іншій людині, що мені для цього потрібно і що відбувається всередині? Л.С. Виготський показав дуже чітко: мотив – думка – внутрішнє мовлення – зовнішнє мовлення. По цій решіточці йде моє повідомлення. Припускається, що є деякий код, зрозумілий всім. Але насправді це не так. Ніякого такого коду немає, і точка зору М. М. Бахтіна підтверджує це. Власне, висловлювання створюється в момент висловлювання. Висловлювання несе не тільки інформацію, але й несе емоційно-мотиваційне особистісне забарвлення. Без цього воно не є висловлюванням. Коли суб'єкти обмінюються один з одним – це те, що називають діалогічністю, тоді настає зміна сенсів, і це впливає на вищі психічні функції. Це перехід від вищої психічної функції до міжфункціональної психологічної системи, і перейти від нього до власне психіки дуже важко. Л.С. Виготський показав, як це зробити, О.Р. Лурія зробив це, але до кінця це не є зрозумілим.

Виникає і інше питання – що є одиницею? Не слово. Л.С. Виготський сам говорив, що у слові, нібито в крапельці води, відображається вся свідомість. Але треба звернути увагу, що мова йде про осмислене слово, усвідомлене слово. Осмислене слово – як крапелька води, але його треба осмислити, надати йому сенс. Це надавання сенсу виникає раніше, ніж люди починають взаємодіяти. Одиницею є репліка. Внутрішнє мовлення – це не тільки

стиснуте і предикативне мовлення, це діалогічна репліка. Я всередині завжди сам з собою говорю перед тим, як я скажу зовнішньо. Про це говорив М. Бубер, коли вказував, що свідомість відпочатково двоїста. Репліка – це та одиниця, яка шукається в інтерсуб'єктному зв'язку. Вона знаходиться всередині кожного, і її розгортання в простір взаємодії і є, власне, інтерсуб'єктністю.

Вища психічна функція соціальна за природою, системна за будовою та хроногенна. Хроногенність мало зрозуміла сучасній науці. Хроногенність означає, що вищих психічних функцій декілька, їх багато, і вони не є постійними. Тут виникає те, що ми називаємо актуалгенезом. Проблема в тому, що вони змінюються. Функція складається з дуже великої кількості частин, і ці зв'язки змінюються в залежності від того, в якому середовищі, яка інформація, який вид спілкування у людини. Йде постійна динаміка – динаміка функцій, динаміка сенсів. Звідси виникає явище плинності. Ми насправді весь час маємо справу з міжфункціональною психологічною системою, системою, яка включає в себе багато систем. Вихід може бути такий: коли порушена якась ланка, то виходить, що вона відновлюється сама, але відновлюється по-іншому. Вона забезпечить функціонування організму, але забезпечить не так, як це видно нам; там є самостійне відновлення.

Ми розглядаємо теорію Л.С. Виготського не як історично значущу, а як відкриту

для подальших пошуків. Все це дуже складно, і щоб це зрозуміти, потрібна фізика. Потрібно зрозуміти, що все це працює не за причинними зв'язками. Це важко зрозуміти, адже все наше мислення побудоване на причинній залежності. Насправді ці системи існують не за причинним зв'язком, вони існують самі по собі. Процес вічного життя цієї системи відображений в артефактах, які трактуються по-різному. Твір мистецтва є, з одного боку, етапом. Ми визнаємо Й.С. Баха, В. Ван Гога. Далі відбувається інтерпретація, яка і є роботою цих зв'язків систем, вона у кожного своя. В артефактах відображена складність реально-го внутрішнього життя.

Те відкриття, яке зробив Л.С. Виготський, а потім О.Р. Лурія довів це, що емоції одночасно пов'язані з найнижчими частинами мозку та психіки і водночас з найвищими, наптовхує на ідею, що емоції – це і є зв'язок. Емоції – це явище, яке являє собою постійно мінливий зв'язок між окремими частинами цих систем. Воно не ідентифікується за визначенням, адже воно є функцією, і воно ніколи не може бути запрограмованим. Емоція пов'язує все зі всім.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження М. Дафермоса (Dafermos, 2018), П. Ленгфорда (Langford, 2005) та ряду інших вітчизняних та зарубіжних науковців показують, що культурно-історична теорія Л.С. Виготського – це не історично значуща, а надзвичайно актуальна зараз психологічна

концепція, в межах якої може бути подолана криза в психологічній науці. Розгляд інтерсуб'єктної взаємодії саме в контексті культурно-історичної психології Л.С. Виготського – це не справа методологічного вибору, смаку чи моди, це методологічна необхідність, пов'язана з тим, що фундаментально проблеми інтерсуб'єктності, як і ряд інших проблем в психології, можуть бути конструктивно вирішені саме в межах цієї теорії.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Інтерсуб'єктність має бути предметом фундаментальних досліджень в психології, а щоб уможливити це, слід здійснити методологічний аналіз основ дослідження інтерсуб'єктної взаємодії, який спирається на ідеї культурно-історичної теорії Л.С. Виготського та вивчення дискурсу суб'єктності у філософській традиції.

Мета статті – представлення результатів аналізу методологічних основ дослідження інтерсуб'єктності.

Наукове обґрунтування методології проведеного дослідження. Методологічною основою нашого дослідження є культурно-історична теорія Л.С. Виготського, зокрема положення про те, що будь-яка функція спочатку інтерпсихологічна, розподілена між людьми, а потім стає інтрапсихологічною, внутрішньою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтерсуб'єктність – це така взаємодія між людьми, яка стимулює натхнення, ініціа-

тиву та активність, сприяє підвищенню рівня суб'єктності учасників.

Проблема суб'єктності в філософії піддавалася аналізу та рефлексії у різні часи та з різних теоретичних точок відліку. Необхідним є зробити загальний огляд філософсько-теоретичних основ дослідження суб'єктності, щоб конкретно-наукове та емпіричне дослідження інтерсуб'єктності спиралося на відрефлексовану та усвідомлену позицію.

Слово «суб'єкт» походить від латинського *subjectum* – «підмет». Недарма в різних мовах суб'єкт і підмет – це одне слово: наприклад, в англійській – *subject*. У польській мові суб'єктність – це *podmiotowość*, спільнокореневе слово з «підмет». Латинське *subjectum* походить від дієслова *subicere* (*subjicere*), що означає «підпорядковувати; включати, охоплювати» (букв. «кидати вниз, донизу») (Етимологічний словник української мови, 2006, с. 461).

Якщо у Платона суб'єктність мислилася як така, що належала передусім до царства вічних ідей, які об'єктивно існують, то у Арістотеля суб'єктність виступала функцією цілісного організму, тіла в його єдності тілесних, психічних та духовних ознак. Дуалізм Платона та моністичне вчення Арістотеля по-різному акцентували суб'єктні якості індивіда. Еллінська епоха додала нових вимірів суб'єктності: стоїцизм як обґрунтування здатності протистояти життєвим труднощам, епікуреїзм як роздуми щодо життя та балансу задоволен-

ня і страждань, платонізм (Плотін) як міркування про самосвідомість та її філософські орієнтири.

Тривалий період Середньовіччя в історії думки людства акцентував на цінностях аскези як притлумлення тілесного заради духовного. У цей же час індивідуальна суб'єктність розумілася як така, метою якої є сходження до споглядання істини, або Бога. Молитва і життя згідно з християнськими заповідями – це водночас був і шлях до реалізації суб'єктності людини, і шлях до відмови від індивідуальної суб'єктності заради божественного, сакрального.

Епоха Відродження з її закликом відродити античні культурні цінності стала розквітом та сплеском індивідуальних суб'єктностей у їх здатностях до самоствердження. Людитани Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаель та ін. не тільки стверджували своєю різноплановою творчістю важливість і можливість реального перетворення життя, але й являли собою зразок вивільнення суб'єктності людини.

Період Нового часу приносить міркування про людину та світ навколо неї у нових контекстах. Виникає механістичний детермінізм: людину уподібнюють до машин та механізмів, зокрема годинника. Рене Декарт дуалістично розділяє душу та тіло, а вияви суб'єктності відносяться до мислячої субстанції. Формула Декарта «Мислю – отже існую» є фактично ствердженням пріоритету суб'єктності

людини, адже сам процес мислення розумівся філософом досить широко. Ініціюючим тут був сумнів: якщо я сумніваюся в усьому, то я не сумніваюся лише у факті сумніву. Фактично, процес сумніву є суб'єктивним за своїми сутнісними ознаками, адже в нього включаються і рефлексивність, і внутрішня активність, і відповідальність, і креативність.

Джон Локк проголосив принцип «*tabula rasa*» («чистої дошки»): досвід наносить письмена на чистій дошці психіки людини, не існує вроджених ідей (як наголошував Декарт). Це приводить нас до міркувань щодо джерел суб'єктивності людини: чи є якісь вроджені якості, механізми, особливості, які визначають суб'єктивність, чи вся вона формується прижиттєво, визначаючи собою при цьому і «нанесення інших письмен на душу»? Більш ніж три століття пройшло від часів Дж. Локка, але остаточна відповідь на це запитання ще не віднайдена.

Спіноза, один з найвеличніших філософів всіх часів, притримувався ідей монізму, цілісності та суперечливої єдності тілесного та психічного. «Свобода – це пізнана необхідність», – проголошувала одна з максим Спінози. Свобода як вільне самовиявлення є дуже близькою до суб'єктивності. І вона існує в діалектичному зв'язку з необхідністю, адже ми живемо в світі, де діють певні закони. Пізнати необхідність – означає стати вільним, стати суб'єктивним, адже знаючи необхідність, можна усвідомлено вибрати, як вчиняти в тій чи ін-

шій ситуації. Певна інтелектуалістичність такого підходу не означає, втім, його обмеженості: це гімн людському розуму та можливостям втілення в життя розумної, обґрунтованої суб'єктивності (не як свавілля, а як раціонального вибору).

І. Кант проголосив категоричний імператив, згідно з яким людину завжди слід сприймати як ціль, і ніколи – як засіб. Цей принцип «обов'язку заради обов'язку» дуже важливий для нашого розуміння інтерсуб'єктивності, адже інтерсуб'єктивні відносини припускають своєю суттєвою характеристикою саме те, що інша людина сприймається як ціль, а не як засіб, як повноцінний суб'єкт, з яким можливий діалог, а не як об'єкт впливу чи маніпуляцій. Категоричний імператив І. Канта став важливим етичним принципом, який допомагає зрозуміти сутність інтерсуб'єктивності людських відносин.

Г.В.Ф. Гегель розробив принципи діалектики та обґрунтував ідею сходження до Абсолютного Духу. У сходженні до Абсолюту ми бачимо одне із тлумачень суб'єктивності як розгортання внутрішніх сил заради сходження до вершин розвитку. Принципи ж діалектики озброюють нас мисленнєвими інструментами глибокого розуміння дійсності у її єдності і боротьбі суперечностей, сходженні через заперечення заперечення та переходами кількості в якість. Діалектичний підхід уможливорює дійсне розуміння суб'єктивності людини як складної суперечливої єдності, яка штовхає

людину до розвитку та самовдосконалення.

К. Маркс обґрунтував категорію відчуження: людина в капіталістичному суспільстві відчужується від свого тіла, від засобів праці та від інших людей. Відчуження від інших людей не тільки є принциповою протилежністю відносинам інтерсуб'єктності, воно є запереченням суб'єктності взагалі. Але це не як у соліпсистів, які відкидали реальне існування інших суб'єктностей. Максима відчуження від інших людей – це ставлення до інших людей як до засобів, а не як до цілей. Крім того, описані К. Марксом класи можуть теж особливим чином впливати на інтерсуб'єктну взаємодію, учасниками якої можуть бути як люди, які належать до одного класу, так і ті, хто належить до антагоністичних класів, що суттєво змінює характер та функції інтерсуб'єктної взаємодії.

О. Конт та філософська течія позитивізму обґрунтовували, що науки мають відповідати певним стандартам. Психологія не відповідала цим вимогам, але цілі десятиліття у її розвитку пов'язані з прагненням відповідати ідеалам позитивної науки. Суб'єктність як складний феномен, який в принципі не може бути «препарований» методами суто позитивної науки, кидає виклик «чистому позитивізму» та наближає дослідника до гуманітарного знання.

Ф. Ніцше запропонував концепт «надлюдини». Надлюдина в її синергетичній єдності уособлює в собі ідеали суб'єктності, водночас не потребує інтерсуб'єктності як

зв'язків з іншими людьми.

Феноменологія, постмодернізм, психоаналіз, екзистенціалізм – різні напрямки та течії філософської думки ХХ та ХХІ століття, які існували поряд з багатьма іншими підходами та концепціями. Важливими стають соціальна та антропологічна проблематика. Людина продовжує шукати джерела, рушійні сили та особливості суб'єктності – якості, яка бере початок із середини особистості та може змінити її життєвий світ.

Нижче ми опишемо та прокоментуємо погляди деяких філософів, чиї думки були важливими для глибшого та більш всебічного розуміння інтерсуб'єктності.

В.О. Вазюлін писав: «*Особистісне в людині є специфічно людським в людині*» (Вазюлін, 2005, с. 157). Отже, якщо ми зможемо зрозуміти особистісне в людині, це слугуватиме опорою для розвитку потенціалу людяності взагалі. Інтерсуб'єктна взаємодія зачіпає «специфічно людське в людині», адже особистість та суб'єкт – це дуже близькі форми існування психічного. Особистість як вищий прояв безмежного в конкретній людині (за А.С. Арсенєвим (Арсенєв, 1994)) впливає на такі форму взаємодії, як інтерсуб'єктність. Інтерсуб'єктна взаємодія орієнтована на пробудження та розвиток суб'єктного та особистісного в людині.

До досягнень В.О. Вазюліна належить розробка соціальної типології будови особистостей (Вазюлін, 2005, с. 213-215). Типологія

включає чотири основні рівні: для особистості першого типу найбільш важливим є споживання, для другого типу – процес або результат праці, для третього типу – конформізм та підкорення соціальним умовам, для четвертого типу – «...життєдіяльність заради суспільних інтересів, заради людства, тобто життєдіяльність в якості *свідомо-суспільної* істоти» (Вазюлин, 2005, с. 215). Вищі прояви інтерсуб'єктної взаємодії характерні саме для особистостей четвертого типу. Але водночас і споживачка особистість не позбавлена надії на інтерсуб'єктність: у взаємодії з близькими людьми, друзями вона інколи може переживати натхнення, радість, наповненість життя від проявів інтерсуб'єктності. У той час як для особистості четвертого типу інтерсуб'єктність є реальністю стосунків з іншими та «частим гостем» на життєвому шляху, для особистості першого типу інтерсуб'єктна взаємодія є певним «піком» глибинного діалогу, який зустрічається рідко.

Г.С. Батищев міркував про феномен міжсуб'єктних зв'язків: «Адже якщо люди припиняють ставитися один до одного саме як люди-особистості і припиняють виступати один для одного як такі, що мають специфічні культурно-особистісні якості, то зв'язки між ними втрачають міжсуб'єктний характер, знелюднюються» (Батищев, 2015, с. 665). Отже, тут зливаються вимоги суб'єктності та особистісності у взаємодії: міжсуб'єктність припускає взаємодію особистостей, а особистість іншого у інте-

ракції змушує до того, щоб індивід проявляв та розвивав власні суб'єктні якості.

Важливим для Г.С. Батищева був акцент на континуальності суб'єктності та її творчій сутності: «Духовна стійкість – це не міцність впертої та сліпої самототожності, але постійність творчого самооновлення, яке має відкрити в безмежність перспективу. Отже, суб'єкт залишається суб'єктом зовсім не за інерцією, а навпаки, всупереч інертності, завдяки безперервному самооновленню, яке долає скутість, змертвілість, рутину» (Батищев, 2015, с. 665-666).

У зв'язку з цим можна виділити суттєві характеристики інтерсуб'єктної (міжсуб'єктної, за Г.С. Батищевим) взаємодії.

Динамічний характер такої взаємодії. У інтерсуб'єктній взаємодії учасники постійно оновлюють свою суб'єктність як ствердження рухливого саморозвитку, долання пасивності та інертності.

Ставлення до іншого як до унікального суб'єкта, особистості. Не суб'єкт-об'єктний характер взаємозв'язків, а принципово суб'єкт-суб'єктний.

Врахування суб'єктної позиції іншого. Основним принципом взаємодії є те, що один учасник стверджує свою суб'єктність через врахування суб'єктної позиції іншого. Він дозволяє суб'єктності іншого *бути* та розвиватися у процесі конкретної динамічної взаємодії.

А.С. Арсеньєв розрізняв мораль та моральність, вказуючи: «...Вчинити морально

означає здійснити себе як особистість» (Арсеньєв, 1994, с. 55). Мова йшла передусім про внутрішню моральність, а не моральні норми суспільства. У відносинах інтерсуб'єктності як вищих проявах людського спілкування проявляються також ця внутрішня моральність, це іманентне людині розкриття себе як особистості, трансценденція себе.

А.С. Арсен'єв зауважував: «Наскільки той чи інший індивід здатен виходити за межі кінцевої форми, настільки він особистість» (Арсеньєв, 1994, с. 50). Ця спроба виділити критерій особистісності пов'язана з інтерсуб'єктністю як певним трансцендуванням і, водночас, має певну обмеженість, так як досить важко виділити «межі кінцевої форми». Втім, це наближає нас до більш об'ємного розуміння особистості як єдності континуальності і трансцендентності, індивідної обмеженості та індивідуальної безмежності.

М.М. Бахтін писав: «Особистість повинна стати суцільно відповідальною: всі її моменти повинні не тільки вкладатися поруч у часовому ряді життя, але проникати одне в одне в єдності провини та відповідальності» (Бахтін, 2003, с. 5). Наголос на відповідальності та діалогічності людського життя – це одна з визначальних характеристик філософії М.М. Бахтіна.

Одним із ключових концептів у концепції М. Бахтіна, важливим для філософської рефлексії проблеми інтерсуб'єктності, є поняття “позазнаходження” (Бахтін, 2003). Дане

поняття характеризує безкорисливе та безпристрасне ставлення. Лише таким чином можна побачити іншого суб'єкта саме як іншого. Дане поняття виражає відстороненість від людини, ставлення до неї без нав'язування себе. Протилежністю такого ставлення є прив'язаність, пристрасть до людини: на першому місці тут не інший, а моє егоїстичне “Я”. Однією із сторін інтерсуб'єктної взаємодії є дотримання в ситуації інтеракції принципу “позазнаходження”. Даний принцип реалізує діалогічність взаємин, забезпечує їх розвивальний характер.

У передмові до українського перекладу книги М. Бубера В. Малахов писав: «Насправді, це відчуття, відоме кожному: якщо нас справді захоплює розмова з кимось, хто постає перед нами як *Ти*, – фактичний час кудись відступає, натомість дається взнаки внутрішня темпоральність самої бесіди, зумовлена її власною напругою, її плином, чергуванням її акцентів» (Малахов, 2012, с. 16). Це, фактично, один із описів інтерсуб'єктної взаємодії, в якому робиться акцент на динамічно-темпоральних аспектах діалогічного спілкування: коли інша людина стає *Ти*, а не *Він*, ситуація взаємодії суттєво змінюється.

М. Бубер писав: «Бути *Я* і промовляти *Я* суть одне» (Бубер, 2012, с. 27). Можна побачити тут певну аналогію з Декартівським «Мислю – отже, існую». За М. Бубером, є три сфери світу стосунку: життя з 1) природою; 2) людьми; 3) духовними сутностями (Бубер,

2012, с. 30). «Стосунок може існувати, – писав М. Бубер, – навіть якщо людина, до якої я кажу Ти, цього не чує у своєму досвіді» (Бубер, 2012, с. 35). Це приклад недзеркальної інтерсуб'єктної взаємодії: один із учасників ставиться до іншого інтерсуб'єктно, а для цього іншого їх взаємодія не існує як реальність. Тим не менше, для першого реалізується інтерсуб'єктність з її розвивальним потенціалом. М. Бубер узагальнює: «Усе дійсне життя є зустріч» (Бубер, 2012, с. 38). Промовляючи Ти, людина одразу ж промовляє Я, а отже, стверджує власне буття. У зустрічі Я і Ти людина живе по-справжньому, глибоко відкриваючись назустріч діалогу зі світом. Інтерсуб'єктна взаємодія є реалізацією зустрічі Я і Ти. В інтерсуб'єктній взаємодії учасники ставляться один до одного, виходячи із засадничого слова Я-Ти. Перехід до стосунку Я-Воно означає завершення власне інтерсуб'єктної взаємодії.

Представник філософії діалогу Е. Левінас писав: «Людське виявляє себе лише у взаєминах, які не є владою» (Левінас, 1999, с. 16). Для Е. Левінаса головною філософською дисципліною стає етика. Відмінність концепції Е. Левінаса з підходом «Я-Ти відносин» М. Бубера – у наголошуванні на відповідальності, що зближує такі погляди з думками М.М. Бахтіна. Для Е. Левінаса принциповою є взаємодія з Іншим – тобто, ближнім, в якому уособлюється божественна сутність (Левінас, 1999). Важливим є поняття Обличчя – іншими словами, справжня взаємодія починається, коли я без-

посередньо сприймаю іншого та беру відповідальність за нього. Складне нюансування взаємодії, діалогу, акцентів відповідальності та етичних вимог – це специфіка філософської концепції Е. Левінаса, в межах якої по-особливому може бути проінтерпретована психологічна проблема інтерсуб'єктної взаємодії.

Висновки з проведеного дослідження. Інтерсуб'єктну взаємодію необхідно досліджувати в контексті культурно-історичної теорії Л.С. Виготського у її завершеному вигляді. Важливим є те, що будь-яка вища психічна функція є соціальною за своєю природою та походженням, має системний характер та є хроногенною (тобто існує та змінюється в часі). Ми висуваємо припущення, що існують певні закономірності переходу суб'єктивних відносин у інтерсуб'єктивні та певне тимчасове подолання гострої суперечності спільних дій та взаємовідносин. Ця суперечність вирішується в тому, що на основі зміни ставлень виникає спільна діяльність, яка тут же змінює і ставлення.

За ознакою розвитку міжособистісних відносин нами була запропонована класифікація взаємодії, яка включає такі три рівні, як: 1) інтерсуб'єктну (наприклад, взаємодія рабів на плантаціях); 2) інтерсуб'єктивну (без врахування суб'єктної позиції іншого); 3) інтерсуб'єктивну (із врахуванням суб'єктної позиції іншого).

Філософсько-теоретичні пошуки суб'

ектності та її основ в західно-європейській традиції мають тривалу історію та в різних системах представлені різними акцентами та підходами. Суб'єктність як іманентно притаманна людині тенденція бути джерелом власної активності розглядалася різними мислителями, і теоретичні пошуки джерел, особливостей та проявів суб'єктності тривають. Особливою формою реалізації суб'єктності є інтерсуб'єктна взаємодія як така, в якій людина бере натхнення для розкриття власного потенціалу. Інтерсуб'єктність як діалог суб'єктностей – це вершина і своєрідний горизонт розвитку антропологічних знань, сфокусованих на можливостях людини у її ставленні до інших та до світу в цілому.

Перспективами подальших досліджень є проведення емпіричних досліджень інтерсуб'єктної взаємодії, зокрема із використанням генетико-моделюючого методу.

References:

- Arseniev, A.S. (1994). Problema tseli v vospitanii i obrazovanii. Nauchnoe obrazovanie i npravstvennoe vospitanije [The problem of aim in upbringing and education]. V.V. Davydov (ed.) *Philosofskopsikhologicheskije problem razvitija obrazovanija* [Philosophical and psychological problems of development in education]. Moscow, Russia: INTOR. Pp. 49-66.
- Bakhtin, M.M. (2003). *Sobranije sochinenij. T. 1. Filosofskaja jestetika 1920-h godov* [Collected works. Vol. 1. Philosophical aesthetics of 1920th]. Moscow, Russia: Russkie slovari. Jazyki slovjanskoj kul'tury.
- Batischev, G.S. (2015). *Izbrannye proizvedenija* [Selected works]. Almaty, Kazakhstan.
- Buber, M. (2012). *Ja i Ti. Shljah ljudini za hasids'kim vchennjam* [You and I. Person's Way according to khasid theory]. Kyiv, Ukraine: DUCH I LITERA.
- Dafermos, M. (2018). *Rethinking Cultural-Historical Theory: A Dialectical Perspective to Vygotsky*. Singapore: Springer Nature Singapore Pte Ltd.
- Etimologichnij slovník ukraïns'koji movi (2006): U 7 t. T. 5. R – T [The etymological dictionary of Ukrainian: in 7 vol. Vol. 5. R–T]. O.S. Melnichuk (ed.). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Langford, P. E., (2005). *Vygotsky's Developmental and Educational Psychology*. Hove and New York: Psychology Press, Taylor and Francis Group, p. 1–301.
- Leontiev, A.N. (2009). *Psihologicheskije osnovy razvitija rebenka i obuchenija* [The Psychological Fundamentals of Child's Development and Education]. Moscow, Russia: Smysl.
- Levinas, E. (1999). *Mizh nami: Doslidzhennja. Dumki-proinshogo* [Between us: Investigations. Thoughts-about-the-other]. Kyiv, Ukraine: Duch I Litera; Zadruga.
- Malachov, V. (2012). Shljahami Bubera [Following Buber]. In: Buber, M. *Ja i Ti. Shljah ljudini za hasids'kim vchennjam* [You and I. Person's Way according to khasid theory]. Kyiv, Ukraine: DUCH I LITERA.
- Nakonechna, M.M., Papucha, M.V. (2019). Intersub'єktna vzajemodija v igrovych sytuacijah [Intersubject interaction in game situations]. *Psychology and personality, 1* (15). Pp. 226-240.
- Vaziulin, V.A. (2005). *Logika istorii. Voprosy teorii i metodologii* [Logics of history. Questions of theory and methology]. Moscow, Russia: Izd-vo SGU.

- Vygotsky, L.S. (1983a). *Sobranije sochinenij: v 6 t. T. 3. Problemy razvitiija psihiki [Collected works: in 6 vol. Vol. 5. Problems of Psychical evelopment]*. Moscow, Russia: Pedagogika.
- Vygotsky, L.S. (1983b). *Sobranije sochinenij: v 6 t. T. 4. Detskaja psihologija [Collected works: in 6 vol. Vol. 4. Child Psychology]*. Moscow, Russia: Pedagogika.
- Vygotsky, L.S. (1983c). *Sobranije sochinenij: v 6 t. T. 5. Osnovy defektologii [Collected works: in 6 vol. Vol. 5. Fundamentals of Defectology]*. Moscow, Russia: Pedagogika.
- Wertheimer, M. (1987). *Produktivnoe myshlenie [Productive thinking]*. Moscow: Progress [in Russian].

Mykola Papucha

D.Sc. in Psychology, professor, Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn (Ukraine)

Maria Nakonechna

Ph.D. in Psychology, associate professor, doctorate student, National M.P. Dragomanov Pedagogical University, associate professor, Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn (Ukraine)

THE METHODOLOGICAL GUIDES FOR INTER-SUBJECTIVE INTERACTION RESEARCH IN PSYCHOLOGY

ABSTRACT

Inter-subjectivity means such interpersonal co-operation, which stimulates inspiration, initiatives and activities, assists growth of actors' agency. It's necessary to learn philosophical-theoretical foundations of this problem.

There are certain regularities of transition of subjective interactions into inter-subjective ones when a certain temporary overcoming of

critical contradictions at common actions and interrelations takes place. These contradictions are solved by the fact that a common activity arises basing on the change of relations, and this immediately changes the relations.

Interaction can be classified as 1) inter-object (for instance, interaction of slaves at the plantation); 2) inter-subject (without taking into consideration a subjective position of another person); 3) inter-subjective (with taking into consideration a subjective position of another person). The basis for this classification is the development of interpersonal relations.

Any phenomenon, including the inter-subjective interactions, can be viewed from the standpoint of L.S. Vygotsky's cultural-historical theory, but in its accomplished form. We bear in mind the systemic character of this theory which was described by L.S. Vygotsky at the end of his life and later developed by A.R. Luria, in particular in his neuropsychologic practice.

Higher psychological functions are social in their nature and origin, have a systemic character and are chrogenous (in other words, they exist and are changing in time).

Ontogenetically and phylogenetically, an original construction of higher psychic as a system, and a higher psychological function as a systemic formation presupposes another agent in all cases, and the latter is of equal value and personally significant.

It is necessary to make a general review of philosophical and theoretical fundamentals of in-

ter-subjectivity so that specific scientific and empirical studies can stand on the reflected and de-liberated position.

The philosophical-theoretical research on agency and its origins has a very long history in the Western European intellectual tradition, being presented by diverse spectrum of accents and approaches in different schools of thought. Agency as an immanently inherent human tendency to be the source of one's own activities was studied by various thinkers, and theoretical searches of sources, features and manifestations of agency are still under way. Inter-subjective co-operation is a special form of agency; a person draws inspiration for unleashing his/her potential from such cooperation. Inter-subjectivity as a dialog of agents is the ultimate form of anthropological knowledge development focused on human possibilities in his/her attitude toward others and the whole world.

Keywords: L.S. Vygotsky's cultural and historical theory, inter-subjective cooperation, personality, development, relation, action.

Папуча Николай Васильевич

Доктор психологических наук, профессор, заведующий кафедрой общей и практической психологии, Нежинский государственный университет имени Н.В. Гоголя, г. Нежин (Украина)

Наконецкая Мария Николаевна

Кандидат психологических наук, доцент, докторант, Национальный педагогический университет имени Н. П. Драгоманова, доцент, Нежинский государственный университет имени Н. В. Гоголя, г. Нежин (Украина)

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНТЕРСУБЪЕКТНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ПСИХОЛОГИИ

АННОТАЦИЯ

Интерсубъектность – это взаимодействие между людьми, стимулирующее вдохновение, инициативу и активность, способствующее повышению уровня субъектности участников.

Существуют определенные закономерности перехода субъективных отношений в интерсубъектные и определенное временное преодоление острого противоречия совместных действий и взаимоотношений. Это противоречие решается в том, что на основе изменения отношений возникает совместная деятельность, которая здесь же изменяет и отношения.

Взаимодействие можно классифицировать как 1) интеробъектное (например, взаимодействие рабов на плантациях); 2) интерсубъективное (без учета субъектной позиции другого); 3) интерсубъектное (с учетом субъектной позиции другого). Основой

для такой классификации является развитие межличностных отношений.

Любое явление, в том числе интересующее взаимодействие, есть смысл рассматривать с позиций культурно-исторической теории Л.С. Выготского, но только в ее завершенном виде. Имеется в виду системность этой теории, которая была в конце жизни описана Л.С. Выготским и позже реализована А.Р. Лурией, в том числе и в практике нейропсихологии.

Высшая психическая функция является социальной по своей природе и происхождению, имеет системный характер и является хроногенной (то есть существует и изменяется во времени).

Онтогенетически и филогенетически исходное строение высшей психики как системы, высшей психической функции как системного образования допускает для своего существования обязательно другого субъекта, причем равноценного и личностно значимого.

Необходимым является сделать общий обзор философско-теоретических основ исследования субъектности, чтобы конкретно-научное и эмпирическое исследование интересующего опиралось на отрефлексированную и осознанную позицию.

Философско-теоретические поиски субъектности и ее основ в западно-европейской традиции имеют длительную историю и в разных системах представлены разными акцентами и подходами. Субъектность

как имманентно присущая человеку тенденция быть источником собственной активности рассматривалась разными мыслителями, и теоретические поиски источников, особенностей и проявлений субъектности продолжают. Особенной формой реализации субъектности является интересующее взаимодействие как такое, в котором человек берет вдохновение для раскрытия собственного потенциала. Интересующее взаимодействие как диалог субъектностей – это вершина и своеобразный горизонт развития антропологических знаний, сфокусированных на возможностях человека в его отношении к другим и к миру в целом.

Ключевые слова: культурно-историческая теория Л.С. Выготского, интересующее взаимодействие, личность, развитие, отношение, действие.

Дата отримання статті: 21.07.2019

Дата рекомендації до друку: 26.08.2019

Дата оприлюднення: 31.08.2019